Поміж мною і нашвидкуруч збитою з рудих нестругаиих дощок трибуною — довжелезне й витоптане зелене поле, і чоловік, який стоїть на трибуні, тримаючи в руках мікрофон, щось вигукує, надсадно кричить, але я не чую ані слова, і все це тому, що між нами хтось розгорнув таку нескінченну зелену площину, а ще також тому, що мікрофон, який він тримав у руці, нікуди не увімкнений, шнур провисає, тягнеться і скручується довжелезною чорною змією, може, навіть сичить, як змія, і хоч я розумію, що той чоловік не може сичати, усе ж чомусь думаю, нібито його голос — оте безглузде сичання, і в зеленому просторі більше нікого нема — тільки я і той чоловік, котрий стоїть за трибуною і тримає мікрофон, хоча тримати його немає ніякого сенсу, бо однаково нічого не чутно.

Тричі посеред ночі я прокидалась від важкого кошмарного сну, і, прокинувшись, одразу забувала, що ж мені снилось, але за мить усе починалося спочатку — все той же кошмарний сон. Він повторювався, і я знала, що це одне й те ж видіння, але, прокинувшись, не могла нічого згадати.

Тиха, маленька вуличка, наче вузьке джерело, що несподівано розливається великим озером, веде до площі. За площею — парк, вологий, темний, звідки завше напливає туман; він пахне магноліями, торішньою травою, осіннім криком ув'язнених в озерці лебедів, яким не судилося ніколи й нікуди летіти, наприкінці осені вони раптом зникли — наче й не існували досі; туман і вулиця забарвлені ще безліччю інших запахів, їх можна розрізняти, як звуки в акорді, і вони теж можуть бути голосними, упертими, є такі, що не зникають ні в яку пору року, але є й мимолітні, лякливі, легко згасають, замовкають, вони делікатні й неповторні, і поміж тим усім, наче спогад, озивається запах дрібненької, крихітної й незначної квітки — матіоли, а в запаху її — безліч відтінків, складна гама барв і звуків. Понад вулицею звисають ліхтарі; вулицю вколисують ліхтарі, вони погойдуються потихеньку, а мимо них сіється дощ, пелехато спадають сніжинки, ллється світло місяця — і вулиця спить, а в ній, як у колисці, дрімають машини; одного разу спинилася

тут на ночівлю дуже стара, чудернацька й лагідна машина, котра наче прибула здалеку, з допотопних тридцятих чи й двадцятих років; цей горбатий смішний лімузин по-старечому постогнував і погоджувався на те, щоб під

його відхиленим брезентовим верхом товклися діти на давно витертих сидіннях, обмацуючи кожне реберце машини, витягаючи на поверхню кожнісіньку жилочку, здавалося, ось-ось вона розсиплеться, зламаються сухі суглоби, що так-сяк останніми зусиллями утримують вкупі все нетривке, зужите, смішне й непотрібне водночас у її тілі, однак вона те витримувала, а діти щосили натискали на чорний клаксон, він стогнав, скрикував, і за голосним криком діти не чули нічого з того, що могла б їм розказати стара машина, котра нагадувала трохи допотопного мамонта, не знати чого виведеного на вулицю з природничого музею.

Тричі посеред ночі я прокидалася од кошмарного сну, і кожен раз дивилася углиб маленької, вузької, як джерело, вулиці, спотикалась поглядом об невиразний силует старого лімузина й забувала, що ж то був за сон, що мені снилося; вулиця поглинала страх і повертала до реальності — звичайна ніч, ніяких кошмарів, вичовгані тисячами ніг тротуарні плити прикривали собою чорну землю, і не треба думати, що колись кожен під такими ж плитами... Ми все любимо прикривати.

Чому в молодості нас зваблює романтика історії? Не заглибившись у неї, ми виловлюємо різні кольори в ній і переносимо у свій час, ще також нами не вивчений. А коли встигаємо нарешті дещо — принаймні дещо — зрозуміти, надходить кінець нашій власній коротенькій життєвій історії, з якої уже хтось інший починає вибирати щось для себе. Одвічна байка без продовження і навіть без видимого початку.

Тільки перед світанням, утретє прокинувшись од кошмарного сну, я врешті зрозуміла, що то був зовсім не сон. Усе це була моторошна, але зовсім буденна реальність, зовсім буденна правдива історія, котра чомусь тричі виникала в моєму сні, і щоразу, трохи видозмінюючись,

жахала мене своєю буденною реальною моторошністю; час у тій реальності спресовувався, стискувався, — власне, таки стискувався, як пружина, а не спресовувався, — стискувався і будь-якої миті міг вирватися з-під моєї влади і мене ж поранити; не підвладним ані мені, ані часові, був тільки тонкий дитячий голос, який тихо наспівував мелодію без слів, зрештою, слова здавалися непотрібними, слова — забавка, іграшка, зернинка, полова — розсипалися, зникали, не мали найменшого сенсу.

Чоловік на трибуні (за трибуною, під трибуною — адже його майже не видно, тільки обтятий чорний шнур, як живий, метляється і звивається) намагався докричатись до мене, його голова раптом виникала на коротку секунду понад тим рудим, збитим нашвидкуруч ящиком — трибуною, котрий я (і він очевидно, так само) сприймав як єдину реальність у пустому зеленому просторі, — голова виникала, наче лежала окремо на якійсь підставці, уста роздиралися криком, а я нічого не могла ані почути, ані тим більше ні про що здогадатися — які заклики він там вигукує? — та чи й до мене з ними звертається? — я того не могла зрозуміти, як не могла ступити кроку вперед, наблизитися до нього і бодай щось почути з того надсадного (видно було, що надсадного) крику. Але все це було мені абсолютно байдуже, я просто згадувала один давній концерт, коли грали щось із дуже сучасної музики, я згадувала витонченість фігури у фракові, такий вузький і довгий чорний фрак, диригентська паличка, білий комірець — і нервова спина диригента, а комір фрака густо всипаний лупою, ніколи не треба сидіти в першому ряді, тоді помічаєш зовсім не те, задля чого прийшов, грим, зморшки, жилаві руки, лупу на комірі, — ні, перший ряд не для мене; і хоча я не чула ані словечка з того, що кричав чоловік за трибуною, я усе ж тішилася, що не стою надто близько й не бачу напнутих шнурків-жил на шиї, вони мусили бути напнутими, так він надсаджувався.

Може бути, він ще також бризкав слиною, і з того приводу я також тішилася, що не стою надто близько біля трибуни.

Коли це було? — літ сто минуло, чи що, — у цілому місті гасло світло, і в чорноті за вікном існував тільки гомін, звук, для мене він не мав кольорів, ні запахів, ні форми — і тому зникало й місто, і вулиця, ніби не жили вже. Тільки шпичак свіччиного вогника — такий непевний і ненадійний; ледь повертаючи натяк на буття, той хиткий пензлик світла зарисовував таємничість, острах, почуття ско-роминущості й самотності, хоча все це не повинно бути знаним дитині. І, однак, при тому світлі я читала, писала, учила чужі німецькі слова і навіть трохи грала на роялі; невеликий кабінетний рояль тремтів кожним своїм згином у тому непевному освітленні, чорненькі цяточки нот на тонких лінійках видно було при світлі двох свічок, їх треба було встромити в мідні свічники на пюпітрі, загадковість різьби якого зваблювала мене значно більше, ніж можливість видобути звук з інструмента. Чому того дня, коли довелося розлучитися з роялем, я не здогадалася залишити собі бодай пюпітр?

Розпливається моя тінь по стелі, по стінах, зависає наді мною — і тихо озивається рояль, білі клавіші тепліють під пальцями: ре, ре, мі... Зрештою, може, зовсім інакше, не так, але це не має значення. Дитинство поділося, зникло, щезло — чи переросло, виросло? Дерево доростає, плодоносить, входить у силу, але потрібна потім щепа, аби родилось щось нове, незвичне. З паростка-дитини, з малої дички — людина. Дерево-людина.

Ми сиділи при невеликому круглому столику, такі зосталися тільки серед старих меблів у старих квартирах, у нас удома теж був колись такий столик, круглий, полірований, укритий чимось легким, мережаним, тепер це було б дивовижею, оригінальним раритетом, — якби збереглося, звичайно, як тут, у цій хаті, — але ж те легке, мережане не могло зберегтися, розсипалося, розлетілося, а в дитинстві я сплітала кіски з довгих пасемок ниток, які звисали майже до підлоги.

Сиділи ми біля маленького столика, круглого й беззахисного, на тонких вигнутих ніжках, обережно ставили на нього келихи. Обережно, бо дбали не так про столик і сам кришталевий келих, як про червоне вино, майже призабуте в нас нині, таке рідкісне, терпке, з Тбілісі

привезене червоне вино, — і не боячись накликати на себе й на цілий світ нового невідворотного лиха, всує поминали ймення Иосифа Сталіна, пригадуючи — кожен по-своєму — як сприйняли (скоро двадцять п'ять літ мине) звістку про його смерть, і що робили того дня. Жоден із нас не витиснув того дня ані сльозинки з очей, це так було, кожен міг у тому поклястися, і тепер ми реготали й тішилися, що жоден з нас і не подумав схлипнути з приводу всенародного горя. Та й хіба була причина для плачу? — адже один із нас, найстарший, відсиджував у пору вождевої смерті сьомий рік покарання, з тяжкої "батьківської" руки відпущеного ні за що, за просто так, про всяк випадок, аби не сопів; другий — відбував армійську службу за тисячі кілометрів од рідного дому, відбував службу, відрахований з університету так само ні за що, так само про всяк випадок; третій же був тоді цибатим шестикласником і може тільки тому "батьківська" рука не торкнулася його буйної хлоп'ячої голови, хоча, зрештою, виселений разом із батьками з прадідівської землі Перемиської, міг на новому місці почуватися не дуже затишно. Воістину, нікого не обминала ласкою всевладна рука!

— Здох! Здох! Здох! — підстрибував у самих спідніх мій тато, не дбаючи про те, що я бачу його ось таким, у самих спідніх, синього кольору, з туго зав'язаними биндочками понад кісточками на щико--іотці; світання було дуже сіре, аж брудне, з мокрим снігом. Я добре пам'ятаю той мокрий сніг і витоптану чорну землю десь за містом, на кладовищі, де були поховані солдати, які воювали за Львів у сорок четвертому, нас погнали туди зі смолоскипами оплакувати смерть вождя, старого й жорстокого, вождя, якого ми ніколи не могли бачити, недосяжного, як бог, і розтліваючого, страшного, як сатана, мені було жахливо холодно, хотілося тільки додому, та ще хотілося, аби ніхто не помітив, що я не можу витиснути з очей ані сльозинки, добре, що вже сутеніло, а мокрий густий сніг заліплював очі й обличчя, і годі було сказати, чи я плачу.

Як лиш тільки я почула вдосвіта, спросоння, те слово, вимовлене з радісною втіхою татом — "здох, здох!", то вже знала одразу, про кого й про що йдеться; мій пес, вигинаючи спину, лащився до мене, радий, що

я вже прокинулась і напевно вийду з ним на прогулянку; "здох! здох!" — вигукував батько.

У школі мене замкнули в кабінеті директора — укладати поминального вірша з приводу смерті вождя, я відсиділа в тій "одиночці" п'ять чи шість каторжних годин, і не могла написати ані рядка; я годна була хіба що списувати папір отим щасливо-злостливим і хижим "здох", але я знала й розуміла, що не можна піддатися спокусі, не можна накреслити навіть першої літери з того слова, бо та єдина літера могла бути розшифрована, як і всі мої почуття, думки, настрої; і навряд чи йняла я віру в смерть людини, яка всім на світі могла здаватись безсмертною, радше я підозрювала, що саме це життя, це єдине у світі людське життя не має кінця, бо не має кінця острах і поклоніння перед тим страхом, культивування того страху, і я здригалась щоразу, коли вчителька тихенько відчиняла замкнені досі двері, вносила до кімнати урочисто й поважно своє розпухле від сліз, з червоними очима обличчя, втирала, голосно сякаючись (це було дуже смішно, як вона сякалась, але я не сміла навіть всміхнутись, до того ж мені було жаль учительку, яка так гірко плакала) — отож, голосно сякаючись, вона тихо питала, чи я вже щось написала; мабуть, вони всі разом, дорослі й діти в школі, чекаючи на мого вірша, сподівалися покласти його на жертовник, спалити його чи що, як палили колись у сиву давнину рабів з володарем, який відійшов в інший світ, може, вони хотіли відкупитися ним, вірш мусив, мабуть, умістити всі їхні болі, печаль і сльози з приводу смерті вождя, і хто знає, чи не могли б вони й зі мною так зробити, чи не поклали б на жертовник, якби їм хтось підказав таку думку. А зрештою, може, вони б це справді зробили, якби бодай віддалено здогадувалися, що я відчуваю, сидячи в директорському кабінеті, яке слово мені хочеться написати — може, вони б розклали вогнище й спалили мене на ньому, але вони не знали нічого й тому ходили попри кабінет тихо, навшпиньки, майже побожно зазираючи до мене, аж поки директор не вирішила замкнути двері на ключ, щоб мені не заважали, а я проклинала той час і день, коли поділилася з учителькою дивовижним відкриттям, що вмію складати слова докупи так, що вони заламуються раптом, творячи якийсь ритм, і можу зіставляти слова так, аби вони

перегукувалися римою, як голос і луна в лісі; я проклинала й свою здатність писати ті римовані рядки, і взагалі вміння креслити якісь знаки на папері, я шкодувала, що не захворіла, не втрапила під автомашину, йдучи до школи, що взагалі народилась, — і мені не міг би допомогти тоді ніхто на світі, і в свої чотирнадцять років я мусила сама для себе вирішити, як маю вчинити, а фарисейське виховання, яким було уражене й розкладене за життя моє ні в чому ще не повинне покоління, виявилося єдиним, що допомогло таки мені й порятувало: "Я не можу, не можу, — бурмотіла я фальшиво, ховаючи очі, які зовсім не були червоними від плачу, одвертаючи обличчя, на якому не був виписаний ані жаль, ані смуток, — я не можу... ну, не можу, не можу ані рядка написати, бо печаль моя така безконечна, що не укладається у слова, туга моя така безмірна, що я не годна висловити її", — бубоніла я, похиляючи голову, боячись, аби мене хтось не викрив, сподіваючись, що мені повірять, і паленіючи від сорому не за ось цю брехню, а за те, що таки ж писала одного разу віршика з іменем вождя, заримованим з якимось ще іншим гучним словом; і коли мені таки повірили, я мало не зірвалась на ноги, мало не кинулась вистрибом, як батько, коли вигукував "здох, здох!" — але фарисейське виховання знову порятувало мене, я поклала голову на зігнутий лікоть, а довірлива вчителька погладила мене по голові; і коли пізніше, надвечір, я місила мокру землю там, де ми відстоювали свою годину під смолоскипами, і ноги в мене промокли й замерзли, а в голові паморочилося від безконечної, цілоденної трагічної музики, котра пливла над містом, як чорна хмара, разом із смолоскипами, я усе ще озиралася зі страхом, чи ніхто часом не розгадав моїх хитрощів, і чи ніхто не чує, як у вухах моїх, перекреслюючи жалобні мелодії, одлунює батьків вигук. І хотіла б я знати, скільки ще юних фарисеїв було поряд зі мною, які ридали фальшивими сльозами, а скільки було безумців, які оплакували вождя щиро, проливаючи гарячі сльози, скільки також було підступних серед моїх ровесників, які пильнували уважно за одними й другими водночас при червоно-жовтому світлі чадних смолоскипів, що їх вряди-годи гасили вітер і сніг, і ми мусили знову запалювати ґніт. Ті смолоскипи робилися у дуже примітивний спосіб: до консервних бляшанок припасовували довгі дерев'яні держаки, наливали досередини якесь

пальне — уже не пригадую, що то було — встромляли ґніт, а той горів, палахкотів, чадив і тхнув; з такими смолоскипами ходилося також через ціле місто в день святкування річниць армії; часом вони спалахували під час футбольних матчів — і хто його знає, як нам пощастило не підпалити Львів бодай один раз...

З кутка кімнати ми почули раптом тихий смішок, а потім молоденький голосок обізвався:

— Послухайте, як він гарно пише!

Сидячи при круглому столику й п'ючи вино, ми геть забули про присутність того дівчиська; мала примостилась у маленькій дитячій гойдалці, у кріслі-гойдалці, дуже тоненька, худа, з чорним розкуйовдженим волоссям, вона дивилася на нас, ніби теж щойно помітила присутність дорослих:

— Я вам зараз прочитаю, послухайте: "Якщо вінценосець добрий, якщо він любить своїх слуг, міністрів, домочадців, свого фаворита, то це ще не означає, що він відданий своїй країні: треба бути великим монархом, щоб любити свій народ..." Або ще таке: "Кому не дано привернути до себе прихильність вінценосця, той намагається прихилити до себе міністра чи принаймні, його лакея". Ха-ха-ха! Тату, тобі подобається?

Батько її, якраз той, котрий у пору смерті Вінценосця відсиджував провсяквипадкове покарання, мабуть, навіть не вслухавшись і одним вухом у те, що читала дівчинка, розгнівано запитав:

— А ти що тут робиш? Ти дивись, сидить тихо, як миша межи старими! Ану марш спати!

Але мала й не повела бровою на батькову балачку, вона знову взялася читати, ніби й не обзивалася щойно до нас.

Ти давно вже нічого не пишеш, і тобі здається, що суперечки критиків з приводу написаного тобою схожі на якийсь безглуздий, дикий танок на ледь утахлій могилі — твоїй же таки могилі; незважаючи на те, що тебе вже наче й нема, наче ти не існуєш зовсім — тобі до біса боляче й прикро від того тупцювання; тобі здається ще й інше: наче тебе роздягнули безжально, і ти сам-один, оголений, серед натовпу затягнутих у вбрання й захищених вбранням, крізь яке не доб'єшся до живого, до того, що може заболіти. Дотик до своїх ран відчуваєш лиш ти сам, і зранити нікого не можеш, ба навіть не годен (або ж і не відчуваєш у тім потреби); ти не можеш навіть гукнути: не руште мене! — але ти попри всенький біль раптом відчуваєш також і втіху; торкнувся сам зболеної душі й тіла і подумав: го, може, я ще живий? — і таки спробував поворухнути губами.

У твоєму гороскопі сказано: декому з народжених під цим знаком слід остерігатися балакучості, і це, звичайно, безпосередньо стосується твоєї особи, бо ти останнім часом піддаєшся всезагальній пошесті балакучості, ти не можеш опертися тому невпинному потокові слів, тій чумі невтримності, за якою здебільшого ніякі, нікчемні думки; ба навіть думки взагалі часом відсутні, радше відверте скоморохів-ське бурмотіння, балаган, бо ж думка може викресатися або із самотніх роздумів і мовчання, або із зіткнення з новими, іншими цікавими думками; змарніла твоя душа тане й тане, і все твоє існування має знак від'ємний, а не додатній, спробуй бодай боргів позбутися, які назбиралися, накопичилися, поки ти теревениш, піддавшись усеза-і альній пошесті.

Обтяжений гріхами, дурними вчинками, йдеш далі, все невідво-ротніше наближаючись до завершення. А втім — до якого завершення? Хіба можна завершити щось, що не має початку й кінця? Лінія — це ряд цяток, крапок, так учили тебе на уроках геометрії у школі. /Киття твоє — цяточка упритул до безлічі інших — споконвіку й у безвість...

Мої приятелі регочуть, забувши про дівчинку-підлітка в кутку кімнати; регочуть, поставивши на круглий столик келихи з недопитим

вином. Червоне вино — то таки дивина нині! Вони регочуть з моїх оповідей про те, як тато стрибав у кальсонах і кричав: "Здох! Здох!" — а я мусила писати вірша, поминаючи в ньому це слово й не римуючи його ні з яким іншим. Мій Боже, як смішно це нині звучить: я такого вірша не написала! — але ж як справді важко — страшно було тоді — не написати його (тут йдеться уже не про мене, мені годі було всього чотирнадцять літ, мені це було не так уже й важко не написати, досить було розіграти маленьку комедію, а хто їх не вміє розігрувати в чотирнадцять років, коли хоче одурити старших, — йдеться зовсім не про мене). Я не знаю, вірять чи не вірять мої друзі в цю оповідку, як я не написала вірша, але вони таки справді сумніваються у тому, що мій тато кричав: "Здох! Здох!", стрибаючи по кімнаті в кальсонах при дитині. Тобто в це останнє вони ще можуть повірити, але — щоб кричав? І таке кричав? Часи були не такі, аби вголос і при дитині щось подібне вимовляти, — хитали головами мої приятелі, однак я не намагаюсь їх ні в чому переконувати, я не маю сили навіть уста розтулити.

Промовець на величезному полі — може, це стадіон? — розмахує руками, показує кудись, я ж не можу озирнутись, наче справді закам'яніла. Голова оратора знову пірнає під трибуну, і я починаю несамовито реготати, але регочу при тому безгучно. Оратор-лялька, оратор-маріонетка вимахує руками й мікрофоном з обтятим, але довжелезним шнуром. Варто б вказати йому на це, пояснити, що шнур обтятий, може, оратор поняття про це не має? Хоч би хто з'явився на полі, жодного чоловіка нема, й незрозуміло, як могла тут опинитися бездарно збита, наче ящик-тара, трибуна, і хто той промовець, задля чого й задля кого він з'явився.

Перша одміна сну-реальності, чи спогаду, чи як там собі хочете називайте, — виглядає так, що в слова його втиснути неможливо. Зрештою, дві інші одміни такі ж: втискати у слова їх неможливо.

Я існувала з тим першим сном від самого дитинства, з тою першою його одміною, хоча таки чим іншим, як не сном може бути чиясь розповідь, чийсь далекий досвід, чиєсь чуже життя? Але я існувала з

тим так давно, відколи сама себе пам'ятаю, що все те стало також і моїм життям, і моїм досвідом, і ще також кошмарним сном, який постійно повертається. Я накладаю той чужий досвід, переказаний для мене моїм батьком, на щось знане мені, на щось подібне до того чужого досвіду: наприклад, на смак глевкого хліба з остюками, вони впиваються у губи і в язик, але ти продовжуєш жувати, бо голод змушує до того; або ж — склянка гидкого, який смердить нафтою, окропу, з мелясою замість цукру, з обридливим, печеним цукровим буряком. Ти бачиш висохлі старенькі руки своєї бабуні Марії — ти думаєш, що то й до її хати могли прийти люди-примари, високі, цибаті й невідворотні, їх не наженеш, не позбудешся, вони до твоєї баби простягають довжелезні руки й домагаються у баби якихось мішків із зерном, а баба (не твоя, але може бути й твоя, а може, це ти сама) простягає у старих руках надтріснутий, зв'язаний мотузочком під горлом глиняний глечик: осьо, синочки, оце стілечки, більше нічого й не маю, — і в неї глечик забирають, видирають, зерно висипається, баба схиляється підняти зернини, а їй наступають на пальці чоботиськами, не дають і того зібрати.

Та ж мене нині не дивують найстрашніші картини, змальовані очевидцями, про голод, голод, голод, про розпухлих і синіх людей; я не вірю, що комусь то могли вибити з пам'яті чи хтось, може, того не знав; бо коли так, що ж, це означає, що ми всі невиліковно хворі, і ніяка самостійна Україна не порятує нас од тої хвороби, бо ж можуть бути рецидиви; батько мені розповів про те все, коли я мала яких шість літ, розповів — і не боявся ані зради, ані мого дурненького дитячого язика, таке не на язик паде, а в душу; і коли вам того не оповідали, то мені шкода вас і ваших батьків; була ще також на кутку Харитина, вона пекла найкращий хліб, ніхто такого не пік, я відчувала й відчуваю досі запах того хліба, може, навіть куштувала його в тому сні, у тій найпершій одміні мого сну, — куштувала, хоча ж ніколи не знала Харитини, — я знаю, як хрумтить на зубах чорна крихітна вуглинка, котра пристала до споду теплого хліба, добутого з печі, — коли хто позичав у Харитини хлібину, то потім мусив так уже старатися, щоб хліб для оддавання не був ані глевкий, ані пригорілий — ніхто не хотів зганьбитися перед Харитиною, але й ніхто не вдав спекти такого ж

хліба; Харитина вмерла від голоду, це було ще на початку того походу смерті, і чоловік поховав Харитину, а в труну поклав рушник, в який Харитина загортала витягнутий з печі хліб, щоб не черствів, чоловіка того звали Оверком, він лиш один із цілого кутка не вступив до колгоспу; коли тато мені розповідав про те, то вимовляв "Харатина", так, певно, і той Оверко казав.

Виходячи з брами у Львові, я не раз боялася подивитися убік, бо я знала, що колись тато бачив у Києві під воротьми вмерлу від голоду жінку, вбрану у вишивану красну сорочку, в коралі; я знала про людські трупи на вокзалах — важкі колоди, котрі з грюкотом падали, пожбурені іншими, ще живими, у вагони товарняків; я була тим малим хлопцем, котрий вночі, їдучи в поїзді, намагався відсунутись од чогось важкого, холодного, що навалювалося на нього, і тільки на світанні побачив: то був мертвий дядько, з котрим вони разом надвечір ще сідали в поїзд.

Чи мусила все це знати дитина? А таки мусила, бо то був страх — так, страх, але очищаючий, рятівний, він помагав на доноси, на підступ, на слабкість характеру, на той ще інший СТРАХ, абстрактний, незбагненний, не страх вмерти, чи бути побитою, чи кудись вивезеною — у безвість, а СТРАХ взагалі, і СТРАХ — всезагальний.

Твій старий, великий, міцний і надійний стіл. Дві масивні тумби несуть на собі важкий коричневий блят, шухляди в тумбах висуваються нелегко, з натугою, наче не хочуть відкривати нікому своїх таємниць. Давній запах, тривкий, ні на що не схожий, незрівнянний запах, властивий шухлядам тільки мого стола; сотні фотографій, які кожен із нас має добрий намір — віддавна має добрий намір — перебрати, розібрати, посортувати — й ніколи ніхто цього не зробить, і якщо все буде гаразд (нехай усе буде гаразд) — онуки наші й правнуки або ж почнуть розшифровувати самі, де ж там і хто й коли та з ким сфотографувався, або ж недбало й байдуже викинуть усе на смітник, навіть не потрудившись подерти ті фотознімки на дрібні шматочки, аби з паперу не дивилися ні на кого людські очі. Я бачила такі старі, жовті, на грубому картоні наклеєні знімки, — біля смітника в під'їзді при вході

до глибокого й неосяжного двору — театрального двору — старим непотребом там громадились також грубо тесані фарбовані диктові стіни, умовні гаї, підлоги, вікна, дерева — задвірки театру, куди скидають усілякий непотріб. Надійність мого стола може бути такою ж зужитою й непотрібною потім, колись, для когось, хто усвідомить його вік, немодність, громіздкість і кому нічого не скажуть подряпинки, плями, цятки, обдерта політура й чарівність, неповторність, загадковість рисунку на горіховому дереві політури — ліани у джунглях, чиїсь очі, ієрогліфи дитинства, між двома масивними тумбами, під дахом стола, можна було заховатися, у середній шухляді лежали речі, до яких я у дитинстві не мала доступу — та й звички не було висувати ту шухляду, бо що там цікавого? — документи, папери, старе, поламане золоте перо — від "паркерівської" ручки, казав тато, — може, тому мені завше так хотілося мати справжній "паркер", — але зате на самому столі була підставка для олівців, янтарний слоник, мармурова чорнильниця і прес-пап'є — також мармурове, з мідною ручкою. Усе це можна було чіпати і цим можна було бавитися...

Мій старий мудрий стіл, де тепер одна тумба належить мені, бо це ж і далі батьків стіл, середня шухляда — теж його, я й тепер туди не зазираю без потреби, — а у своїй тумбі я знаю усе, там у шухлядах лежить тепер і мій "спадок" — папери, старі ручки, але — ніяких листів, ніяких записників, я того не зберігаю, бо не маю охоти, щоб...

Ми сидимо при круглому столі, вино допите, приятелі регочуть з того, що мій тато стрибав у спідніх по кімнаті, а я не можу вимовити й слова. Поки ми всує згадуємо ім'я того чоловіка, ВІН, виявляється, є тут, він присутній при нашій розмові, він теж сміється, але моторошно іронічним, хижим сміхом — що ж, кепкуйте собі скільки завгодно, говоріть, базікайте, я вам на те даю свій превисокий дозвіл, без мого дозволу ви б того не посміли, — бурмоче він, я чую, як він те бурмоче, — ви вірите в нове пришестя Ісуса — невже забуваєте, що так само прийде Сатана? Хочете вивільнення од гріха, хочете спокути? Очищення спраглі? Що ж, сповідайтесь, спокутуйте, вказуйте пальцем на грішних і паліть їх на вогнищах — перед новими гріхами власними, — лякає він

мене. — Я у кожному з вас, у кожному, хто стоїть над могилою, і в кожному, хто ще не народився, я сотворив вас, на кожному знак моєї чіпкої долоні, і ніхто не очиститься від того знаку навіть у десятім коліні, — він бере келих, наливає собі червоного вина, воно ллється і ллється, хоча я твердо знаю, що пляшка давно порожня, — а він наливає повний келих, вино переливається червоним струменем через вінця, він п'є, а трунок не зникає з його келиха; мої приятелі не бачать цього, вони сидять спинами до нього й озиратись їм нема потреби; він ставить на стіл келих, довкола келиха — червоно-кривава пляма на білому настільнику, а він знімає з-над губів чорні бутафорські вуса, ховає їх до кишені разом із бутафорською люлькою — і, підстрибнувши, як чорт із казки... Як пекельник...

Дівчина з кутка знову сміється і каже:

— Ну що за люди були в давнину! Послухайте, як він пише: "В якійсь книзі оповідається, наче один народ попросив в оракула, аби той навчив його способу утримуватися од сміху під час публічних дискусій: наша глупота ще не досягла таких висот... благоразумия..." Тату, як перекласти — "благоразумие"?

— Ти ще тут? Ти не чула, що я тобі сказав? — гнівається батько на дочку, а вона знову байдужа до того.

— Чула, але як перекласти "благоразумие"?

— Що ти читаєш? — питаю я.

— "Роздуми й максими" Вовенарґа. Як пише післямова, "займав місце на перехресті різних течій просвітницької думки першої половини XVIII століття". Француз... Як перекласти — "благоразумие"?

— Слухай, ти даси нам спокій?! — не втримується батько, а я прошу:

— Прочитай ще щось із того твого француза. Вона читає майже навмання:

— "Якщо хочете висловлювати серйозні думки, відучіться спершу верзти нісенітниці".

Оратор біля дерев'яної трибуни раптом почав рости. Він возно-сився над трибуною і вже спирався на неї обома могутніми руками, я бачила величезні, почервонілі з напруги пальці, якими він уп'явся у трибуну, вона виглядала тепер іграшкою у тих руках, а роззявлений червоний рот вдихав і видихав повітря, аж зненацька листя, досі безшелесно тихе, заворушилося на дереві, яке стояло неподалік. Я подумала, що він зараз піднесе трибуну й пожбурить нею кудись, хоч би й на мене, але не могла поворухнутися і далі, мов прикована, стояла, хоч таки треба було б рятуватися — довкола від того жаского дихання шуміло, могла знятися буря, могла справді полетіти на мене трибуна. Попри все те мене, однак, дуже цікавило, куди зник мікрофон, я його не бачила, мав би ж рости разом із промовцем, а ніби змалів чи зовсім зник, або ж зробився невидимим в порівнянні з таким гігантом — оратором, слів якого я і тепер не чула — просто розуміла, що то якийсь промовець, бо інакше навіщо тоді трибуна? Мікрофон справді зник — отож і не зоставалося нічого іншого, як продовжувати стояти й сміятись — лишень на це я була здатна. Відірвавши від трибуни одну величезну, як молот, долоню, оратор погрожував кулаком — хіба що мені, бо більше було нікому. Ну, може ще небу, воно наразі ще не завалилося на нас.

Я нікому не кажу, що той чоловік був тут, пив вино, зняв бутафорські вуса, сховав бутафорську люльку — був тут і вистрибом зник; але мене чомусь не полишає думка про нього, тим паче, що ми й далі всує згадуємо ім'я його — невже ми так звикли до його імені? Чи то ми як діти — позбулися біди, але ж для певності мусимо розказувати, яким недобрим був той СТРАХ чи ГІО-СТРАХ...

Смерть його визволила нас від нього, а якби він жив ще літ десять, двадцять? Кавказький довгожитель — з яким захопленням ми

розказуємо про таких! А що, коли б і він — довгожитель? Але ж таки — довгожитель, ми ж своїми спогадами продовжуємо йому життя. Чи то самі не годні без нього існувати — бодай хоч спогади...

Коли німці прийшли до нашого містечка, — каже один із моїх приятелів, — коли німці прийшли до нашого містечка, то повеліли євреям стягати пам'ятник Сталіну з п'єдесталу. Його ж потім годі було й вибухівкою з місця зрушити, і танками ради не давали, а то — люди... Обв'язали грубезними мотузками впоперек, упрягли людей, і вони тягнули, аж кривава піна з рота бухала... І все надарма — не могли з місця його зрушити, то їх канчуками били...

Я думаю: били канчуками, аж шкіра лускала й кривавилося тіло,, а вони все тягнули, тягнули, — і кого проклинали? Німців, а чи того, незрушного, страшного й незрушного? А може, не кляли його, а благали прощення за святотатство, і хотілось, певно, їм вижити, а водночас могли прагнути собі смерті, бо боялися покари за таке святотатство, а він же умів карати. Адже міг би й зараз, упавши, укрити їх тягарем кам'яної брили. І вони упиралися у слизький від власної ж крові брук і тягнули, тягнули його, не знаючи, чого благати в Бога — життя собі чи погибелі...

Камінний господар. Незнищенний. Вічний.

Адже тримав келих у бридкій руці, підійшов тихо, як сам страх ходить, і чомусь стояв так, аби лиш я його бачила, чомусь поза спинами моїх приятелів — стояв і пив, і втирав бутафорські вуса, а потім відклеїв їх.

Тоді моторошна думка зринає у мені: а що, коли він і в мене за спиною стоїть? І мої приятелі його бачать, але мовчать так само, як я? Думають — мара, приверзлося, чи що вони там думають, я не знаю — треба озирнутися, звичайно, треба озирнутися, але я не можу, я не

година озирнутись, — та як же солодко було б довідатись, що і з іншими діється те ж саме, що вони теж не можуть озирнутися.

Друга одміна сну була з мого власного досвіду.

У вагон простягалися тонкі, смагляві ручки, а з вікон їм кидали шматки хліба, навіть недоїдки, обгризені курячі кістки — були такі, що й це робили, а діти хапали ті обгризені кістки і смоктали з жадібною насолодою. У Бессарабії голод, — казали в поїзді, я чула це.

Пила саме в цей момент, коли поїзд спинився і діти обліпили його — пила апельсиновий сік просто з бляшанки, тоді присилали таке з Америки, зглянувшись на наші всенародні злидні, — я не пригадую, чи віддала решту соку в чиїсь простягнені руки. Сік, може, не віддала, але напевно пригадую, що віддано було хліб, м'ясо, фрукти.

Бачу тепер не раз: кудись їду, а не знаю, куди, забула, куди; добиваюсь, домагаюсь, аби мені нагадали, куди ж це я маю їхати, але ніхто не знає, або просто їм усім не до мене — звідусіль тягнуться тонкі, худі ручки, і треба від них відбитися, порятуватися від них; я ж мучуся, жахливо мучуся, думаю, ніби я якась стара, недолуга жінка, не відаю насправді, хто я така, і де я, й куди скерувалась, за чим, навіщо?

І тоді напливає у третій своїй одміні сон-реальність, з моторошними, жаскими кольорами. На абсолютно чорному снігу (я напевно знаю, що це сніг, а не рілля, приміром), — сидить дівчинка, запнута в білу хустину, таких очей не бачив і не малював ще ніхто на світі, таких очей, які має та дитина, не може бути взагалі, але я їх бачу: я напевно знаю, за чим і нащо потрапила в це місце. Річ у тому, що в театрі ставили "Кайдашеву сім'ю", і до цього села їздили збирати всілякий старий інвентар — режисер не хотів, аби на сцені була бутафорія, хотів справжніх веретен, кухлів, кожухів, кужелів, справжніх ікон — і все це тут знайшли, старі жінки віддали все, не дбаючи за платню, просили тільки одного: аби записали всі пісні, які вони знають, бо пісні можуть

зітліти, як старі кожухи, або ж і вмерти разом із тим, хто їх співає. Магнітофона тоді ні в кого не було, отож пообіцяли приїхати пізніше, коли трохи звільняться, та ще й запросили жінок на виставу, щоб побачили, як виглядають їхні веретена на сцені.

Але хіба хто пам'ятає про такі обіцянки? От і слали старі жінки листи, благаючи, аби ми згадали про них.

Усе було реальним, сон починався аж тоді, коли я врешті вибиралась у дорогу до того села, тільки ж села, як і повинно бути в кошмарах, чомусь не знайшла, я бачила тільки дитину на чорному снігу, дитину з лялькою і в білій хустині, я питала дитину, де село й люди, а вона тільки кивала головою й усміхалась, я помітила, що ясна в неї голі, як у немовляти, дитина була беззуба; я присіла біля неї, чорний сніг був неймовірно холодний, небо ж було червоне, без сонця, але дуже червоне. Дівчинка колисала ляльку, видаючи тільки якісь дивні, незрозумілі звуки, похитуючи головою весь час тільки заперечливо.

Я поклала на сніг магнітофон, дівчинка знову всміхнулась, торкнулась пальчиком клавішів, стрічка зрушила з місця, а дівчинка судомно водила язиком у відкритому роті й намагалася щось вимовити, але магнітофон, мабуть, записував тільки ті судомні зітхання і якийсь такий звук — між "ма" та "а".

— Господи, та що ж це таке? — скрикнула я. — Збожеволіти можна! Ти що, сама-одна тут? — шарпнула я дівчинку за плече, від того мого різкого руху, від того несподіваного й непотрібного руху хустка зсунулася з голови в дівчинки — вона була геть чисто лиса, зовсім лиса, як не знаю хто...

Мій старий стіл, котрий колись може бути викинутий, спалений, зданий у комісійний магазин за червінця (а ще його можуть відвезти на дачу або викинути в двір, або таки спалити) — він усього лишень зужита

декорація, що була потрібна як художнє оформлення до вистави, котра називалася моїм життям, моїм існуванням.

А на білому обрусі не зникали сліди від келиха з вином — червоні кружальця не зникали, хоч я напевно знала, що ніхто з нас вина не розливав, обрус мав бути чистий, білий.

— Замість весь час говорити про нього, ви б краще зайнялися спіритизмом і викликали його дух...

— Марш спати! — крикнув батько малій.

— ...і спитали б його самого, що він думає з приводу вашої нинішньої небувалої відваги, — докінчила фразу дівчинка і спробувала вибратися з дитячого крісельця-гойдалки, це було важко зробити, дівчинка давно вже виросла з того крісельця, хоча й була дуже худенька.

Захаращена найрізноманітнішим товаром, вузька й темна крамниця десь на самому замісті переповнена старими жінками й дідами, котрі порпалися у тому товарі, бо могли купити його: крам продавали за зниженими цінами, і продавець пильно стежила, аби хто не запхав собі до кишені якого дріб'язку, чи то забувши заплатити, чи то не маючи чим. Тут можна було надибати старі, облізлі мітли і гігантський плюшовий купальник, в який могла б убратися дружина Ґарґантюа; а ще також у дерев'яний ящик було наскидано найрізноманітнішого взуття усяких фасонів і калібрів — від чогось такого на височенних каблуках до полотняних незграбних "балеток" і кирзових шкарбунів; були там скляні коралі, пластмасові ляльки без рук, глиняні коти з видряпаними очима, якісь потворні лампи і картина "Степ"...

— То не продається, не руш, — сказала продавець до дівчинки, котра торкнулася якоїсь дивної скульптури — чи то погруддя, чи то карлик з гігантською головою. — То не для тебе, чуєш, що я сказала?

Дівчинка відступила на крок, але крадькома таки торкнулася чорного волосяного покрову на тій моторошній голові.

Продавчиня тим часом пасла очима бабуленцію, котра вже з добру годину порпалася у ящику із взуттям, — що ви там так довго сидите? — буркнула вона до старої, аж та здригнулася, ніби збуджена з якогось гарного сну, — ще-сте не вибрали нічого?

— Та я би вже вибрала, пані, — сумно й зніяковіло показала голі ясна бабуленція, — лиш не можу правого черевика знайти... — Вона крутила перед очима якийсь нечупарний черевик, який, видно, чимось підійшов їй, — може би ви мені помогли...

— Не поможу, — сказала продавець, похмуро одвернувшись, — правих нема. Самі ліві.

— Як же то? Як — самі ліві?

— А так. Якби були й праві, то би продавали в іншій крамниці, — неохоче пояснила продавець. — Не руште того, — сказала вона мені, — не продається.

Я стояла й не могла відвести погляду від тої чорної, моторошної голови; вона щось мені нагадувала, я достеменно знала, що я уже бачила десь щось подібне, тільки якоїсь деталі бракувало, чогось тому обличчю бракувало.

— І що ви там далі шукаєте? Я ж вам сказала — самі ліві! — гаркнула продавець на бабуленцію, а та зачудовано дивилася на черевик:

— Та вже-м чула, тільки ще хочу знати, до якої крамниці завезли праві? Хіба може аж на тамтой світ? — засміялася бабуленція сама до себе.

— Як хочете, то йдіть і там пошукайте, — і собі зареготала продавець. — Не руште! Не продається! — знову сказала мені, одразу погасивши усмішку.

Мені здалося, що я втрачаю глузд: голова наче ворухнулась, блимнула очима, злісно й хижо поглянула на мене, я тепер знала, чого тій голові бракує: чорні бутафорські вуса були десь в іншому місці, десь він їх загубив чи то зголив? Тьху, до дідька!

— Я то для себе вигодовую, — сказала продавець, — я то собі знайшла і для себе вигодовую, воно вже с...е, ну, що то вас обходить... хочу мати свого дідька, та й вже! Сказала раз, що не продається — і по всьому!

— Господи, — перехрестилась бабуся, — яке страшне! І хто би то хотів купувати, — сказала вона. — Ліпше у двох лівих ходити, як тото в хату взяти...

Голова обернулась якось так чудно, ніби шия у неї заболіла, ніби їй тиснув комірець, чи що; без вусів то було таке саме моторошне, як і з вусами. Не було різниці.

Переді мною, на всій площині велетенського зеленого поля, діялася ще одна метаморфоза: поле засіювалося людьми. Як зерном. Ставало того все більше й більше, чорні, чернечо-чорні зерна; я не розрізняла облич — може, їх навіть не було; люди-зерна все множилися і множилися на зелені, аж її не стало видно. Напевно, ті люди-зерна чули, що говорив до них оратор зі своєї безглуздо малої трибуни, бо стояли мовчки й наче ж таки слухали, лиш я одна не чула нічого й не могла відрізнити важкого подиху натовпу від важкого дихання оратора. Тепер він був теж увесь у чорному, у чомусь такому, як суддівська мантія чи убрання ченця.

Обірваний шнур мікрофона я побачила нарешті, він звивався змією біля самих моїх ніг; я хотіла відступитись, але це годі вже було зробити: люду-зерна прибувало й прибувало, мене стискали зусібіч, мовчки напирали вони одні на одних; лиш на одну мить переді мною ніби майнуло личко лисої дівчинки, на голові в неї тепер сяяв білий, дуже білий віночок, і це було дивно — на такій лисій голові був віночок; видіння тривало коротеньку мить, натовп людей-зерен сколихнувся, зітхнув, застогнав — і чорна ріка його поглинула мене, зімкнулася над моєю головою.